

**ARTYKUŁY
I ROZPRAWY**

**DE ADMINISTRANDO IMPERIO
KONSTANTYNA PORFIROGENETY O STRUKTURZE
NACZELNEGO DOWÓDZTWA FLOTY BIZANTYŃSKIEJ
W PIERWSZEJ POŁOWIE X WIEKU**

SŁOWA KLUCZOWE: FLOTA BIZANCJUM, KONSTANTYN VII, SAMOS,
ROMAN I LEKEPANOS, DROMON

Basileus¹ Konstantyn VII, zwany z racji urodzenia Porfirogenetą (913–959), przeszedł do historii Cesarstwa Bizantyńskiego jako jeden z najbardziej twórczych literacko ludzi na cesarskim tronie w Konstantynopolu². Po ojcu Leonie VI Mądrym (886–912) odziedziczył otwarty umysł i zdolność trafnej obserwacji otaczającego go świata. Jako władca wielkiego imperium, zmagającego się z rozlicznymi wrogami zarówno wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi, nie był typem żołnierza, a raczej teoretyka, który dowodzenie na polu walki zostawiał osobom bardziej kompetentnym od siebie. W jednym ze swoich dzieł, *De Administrando Imperio* (dalej: *DAI*), cesarz pozostawił bardzo interesujący obraz najwyższej struktury dowództwa sił morskich Bizancjum. Owe dzieło zostało spisane pomiędzy 948 a 952 r., a było przeznaczone dla syna Konstantyna – Romana II

¹ Terminem tym również określano bizantyńskich władców. Będę go używać w niniejszej pracy wymienie z cesarzem.

² Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* [dalej: *DAI*], red. G. Moravcsik, tr. R. J. H. Jenkins, Washington 1993; *Vom Bauernhof auf den Kaiserthron: Das Leben des Kaisers Basileios I., des Begründers der makedon. Dynastie. Beschrieben von seinem Enkel, dem Kaiser Konstantinos VII. Porphyrogenetos*, Übers., eingel. u. erkl. L. Breyer, Graz–Wien–Köln 1981; Constantine VII, *Three treatises on Imperial military expeditions*, red. tr. J.F. Haldon, „Corpus fontium historiae byzantinae” [dalej: „CFHB”], t. 28, Series Vindoboniensis, Vienna 1990; Constantin Porphyrogénète, *Le livre des cérémonies*, texte traduit par A. Vogt, Paris 1967, t. 1–4; na temat jego twórczości zob. O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 1984, s. 170–178; A. Kazdan, A. Cutler, *Constantine VII Porphyrogenetos*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium* [dalej: *ODB*] red. A. Kazdan, t. 1, New York–Oxford, 1991, s. 502–503.

(959–963), dla którego miało stanowić pomoc w rządzeniu państwem oraz w prowadzeniu polityki zagranicznej³. Źródło to ma ogromne znaczenie dla badań etnogenezy słowiańskich plemion oraz wczesnośredniowiecznej Europy południowej i środkowej, a także obszaru nadczarnomorskiego⁴. Porfirogeneta wszystkie zgromadzone przez siebie dane kompilował bezkrytycznie, a na dodatek nie miał w okresie późniejszym szczęścia do rzetelnych kopistów, którzy przepisując popełniali błędy. Przez to informacje o flocie bizantyńskiej oraz jej dowódcach są rozsiane po całym źródle. Zapiski cesarza Konstantyna nie są zatem posegregowane w sposób chronologiczny, a bardziej tematyczny. Należy je przytaczać zgodnie z kolejnością poszczególnych paragrafów, co zastosowałem w niniejszym artykule. Głównym moim celem będzie ukazanie działań poszczególnych dowódców floty, jak również w ostatecznym rozrachunku uchwycenie ich karier ukazanych w *DAI*. Po tym krótkim wprowadzeniu, przejdę do analizy dzieła basileusa i zagadnień, które się tam pojawiają.

Cesarz Roman Lekapen (920–944) wysłał patrycjusza Konstantyna, drugariusza ploimon (admirala)⁵, który był protospatariuszem i liktorem, aby przekazał tunikę magistra Kourkeniosowi z Iberii (w domyśle z Gruzji). Drugariusz wyruszył z misją, po czym skierował się do Nikomedii⁶. Admirał nie zdążył wykonać powierzonego mu zadania, bowiem w tamtym czasie do cesarza przybył mnich Agapios z Kyminas, który przyniósł poselstwo od konkurenta Kourkeniosa – jego teścia Asotiosa (Aszota), zwanego Kiskasis. Ów mnich dostarczył propozycje przekazania cesarzowi miasta Ardanoutzin, co zasugerował Asotios⁷. Dlatego Roman zmienił swoją wcześniejszą decyzję i polecił Konstantynowi, aby ten zebrał oddział wojska oraz zajął to miasto w jego imieniu. Drugariusz

³ A. Kazdan, *De Administrando Imperio*, [w:] ODB, t. 1, s. 593.

⁴ D. Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden–Boston 2010, s. 106–117; S. Toth, *The territories of the Hungarian tribal federation around 950 (some observations on Constantine VII's „Tourkia”)*, [w:] *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453: Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996 (1999), s. 23–33; P. Stephenson, *Byzantium's Balkans Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2000, s. 25–26.

⁵ Na temat rangi drugariusza ploimon zob. R. Guiland, *Études de titulature et de prosopographie byzantines: Drongarie de la flotte, Duc de la flotte, Mégaduc*, „Byzantinische Zeitschrift”, 1951, t. 44, s. 212–240, przedrukowane w: R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, Berlin–Amsterdam 1967, s. 535–562; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, s. 97–99.

⁶ *DAI*, paragraf 46, s. 216–217.

⁷ *Ibidem*.

Konstantyn zebrał 300 ludzi, na czele których skierował się do Chaldii⁸. Oddział ten po przekroczeniu granicy z Iberią dostał się w ręce Dawida, brata Asotiosa, którego podejrzenia wzbudził tak liczny orszak bizantyńskiego admirała. Jednak Konstantyn zdołał się porozumieć z Dawidem. Ten przepuścił go do Kourkeniosa, którego Konstantyn uczynił magistrem. Podobnie w drodze powrotnej nobilitował wspomnianego Dawida⁹. Gdy admirał dotarł do Asotiosa i wkroczył do Ardanoutzin, iberijski władca nie zamierzał początkowo przekazać mu obiecane miasta¹⁰, ale później zgodził się zatknąć cesarski sztandar nad murami miejskimi i oddał Ardanoutzin ludziom Romana I¹¹. Akcja drungariusza zachwiała relacjami z Iberami (Kourkeniose i Dawidem), którzy zagrozili, że jeśli cesarz wkroczy do ich kraju, porzucą służbę u niego i zwrócą się o pomoc do Saracenów¹². Obawiając się takiej reakcji, cesarz Roman, obarczył w liście do wspomnianych władców winą za całą sytuację Konstantyna, zaś samemu admirałowi rozkazał wyjść z zajętego przez niego miasta oraz zabrać ze sobą Asotiosa, któremu chciał powierzyć rangę kuropalatesa¹³. Admirał szczęśliwie wywiązał się z powierzonego mu zadania i doprowadził Asotiosa do Konstantynopola, gdzie cesarz nadał mu wspomnianą wyżej rangę¹⁴.

Ten paragraf *DAI* jest o tyle dla nas interesujący, że omawia działania głównodowodzącego flotą, który operuje z polecenia cesarza Romana I na łądzie. Drugariusza ploimon Konstantyna poznajemy jako człowieka, któremu powierzono trudną misję w Gruzji (Iberii), odgrywającej ówczesnie ważną rolę dla Bizancjum – sojusznika w wojnie z islamem oraz zaplecza, z którego ściągano bitnych żołnierzy na służbę basileusów z Konstantynopola. Samo Ardanoutzin (dzisiejsze tur. Ardanuç) było stolicą gruzińskiego państewka Tao-Klardzeti, a do tego miastem położonym strategicznie – na szlakach handlowych biegnących z głębi Azji nad Morze Czarne¹⁵. Być może Konstantyn w drodze na swoją misję, jakąś jej część pokonał morzem. Punktem wyjścia jego wyprawy była wspomniana wyżej Nikomedia, niezwykle ważny port nad Zatoką Ascytyjską,

⁸ Ibidem, s. 218–219.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem, s. 220–221.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem; kuropalates (gr. κουροπαλάτης, łac. cura palatii – zajmujący się pałacem); na temat rangi kuropalatesa u władców gruzińskich zob.: B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Warszawa–Wrocław 1987, s. 40–42.

¹³ *DAI*, 46, s. 222–223.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Я. А. Манандян, *О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен*, Ереван 1954, s. 216.

będącą fragmentem Morza Marmara. Stamtąd mógł skierować się na północ przez Bosfor, a następnie szlakiem morskim wzdłuż północnego wybrzeża Azji Mniejszej do Chaldii, gdzie dopiero w jej największym mieście portowym Trapezuncie zszedł na ląd wraz ze swoimi ludźmi. Wróćmy jednak do dalszej relacji *DAI*, związanej z kadrą dowódczą bizantyńskiej floty.

Porfirogeneta w paragrafie 50 relacjonuje, że zgodnie ze starą zasadą katepan Mardaitów z Attalii był mianowany przez cesarza¹⁶. Podobnie wydarzenie miało miejsce za panowania Leona VI, gdy został nim niejaki Stauracius Platys. W tym samym czasie na czele temu Kibyrriatów cesarz postawił protospatariusza Eustachego, człowieka wywodzącego się z cesarskiej kancelarii (*asekretis*). Od razu doszło między nimi do konfliktu. Stauracius Platys miał mocne oparcie w osobie logotety dromu Himeriuszu, przez którego starał się oczernić Eustachego¹⁷. Konflikt narastał, aż Eustachy zwrócił się bezpośrednio do cesarza ze stwierdzeniem, iż prowincja Kibyrriatów nie może mieć dwóch dowódców (*duo strategus*) – jego i katepana Mardaitów. Gdy bowiem Eustachy wydawał rozkaz swoim podkomendnym, ten drugi robił coś całkiem innego, co mu odpowiadało¹⁸. Wytłumaczył się również z fałszywych oskarżeń, które zarzucił mu katepan. Udało mu się także przekonać do siebie Himeriusza, dlatego cesarz przekazał Eustachemu uprawnienia katepana Mardaitów¹⁹. Gdy Aleksander (912–913) został cesarzem po śmierci Leona VI, pozbawił stanowisk wszystkich ludzi, których obsadził jego brat. Nie inaczej było w przypadku Kibyrriatów. Nowym strategiem tego temu został Niketas. Na jego prośbę *basileus* Aleksander uczynił syna Niketasa, *spatarocandidata* Aberciousa, katepanem Mardaitów z Attalii²⁰. Tym samym zdaniem Porfirogenety przywrócono stare prawo, w którym owego katepana mianował na jego stanowisko cesarz²¹.

Konstantyn Porfirogeneta w niniejszym paragrafie pokazał nam tarcia rysujące się w łonie sił floty prowincjonalnej. Tem Kibyrriatów przeznaczony był do obrony morskich granic imperium na Morzu Śródziemnym, dlatego powiązanie z nimi Mardaitów wydaje się zrozumiałe, bowiem w ten sposób wzmacniano potencjał liczebny sił tej prowincji²². Konflikt między obu dowódcami miał

¹⁶ Katepan to nazwa wyższego stopnia wojskowego w bizantyńskiej armii, który w badanym przez nas okresie odnosił się przede wszystkim do dowódcy Mardaitów. *DAI*, 50, s. 240–241.

¹⁷ Logoteta dromu pełnił funkcję szefa policji, poczty oraz kanclerza państwa. *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, s. 242–243.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, s. 242–243.

²¹ *Ibidem*.

²² A. Savvides, *The Secular Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of the Carabians/Cibyrraeots*, „Byzantinoslavica”, 1998, t. 59, s. 24–45; H. Ahrweiler, *op. cit.*, s. 81–85;

zapewne podłoże personale, który umiejętnie podsyczał Himeriusz. Z tej gry zwycięsko wyszedł Eustachy, który później został nawet admirałem sił morskich Bizancjum. Skupił on w swoim ręku uprawnienia naczelnego dowódcy floty oraz sił morskich prowincji. Można więc powiedzieć, że doszło do centralizacji władzy w sprawach morskich w rękach jednego człowieka, a ranga drungariusza ploimon jeszcze bardziej przypominała funkcję ministra marynarki wojennej.

Powyżej przytoczone wnioski możemy zestawzić z informacjami zawartymi w innych materiałach pozostawionych przez uczonego cesarza Konstantego VII. Porfirogeneta miał dostęp do dokumentów spisanych za życia jego ojca, który był odpowiedzialny za przygotowanie wyprawy wojennej floty w 911 roku na Kretę (władzę na niej prawie od wieku sprawowali muzułmanie). Dzięki *De Ceremoniis Aulae Byzantinae* wiemy, że głównodowodzącym był patrycjusz i logoteta dromu, znany nam już z *DAI* – Himeriusz²³. Powierzono mu na etapie przygotowań ogromne siły morskie: flotę imperialną liczącą 12000 ludzi, prócz tego 700 Rusów; strateg Kibyrriatów miał wystawić 5600 ludzi, z 1000 w rezerwie; strateg Samos przyprowadzić 400 ludzi i 1000 w rezerwie; strateg Aigaion Pelagos – 3000 ludzi i 1000 w rezerwie. Ta skoncentrowana siła floty miała mieć stan osobowy 28300 ludzi²⁴. Takie były plany, jednak rzeczywistość zmodyfikowała zamierzenia cesarza. Flota imperialna zgromadzona przez Leona VI dysponowała 60 dromonami, na każdym z nich znajdowało się 230 wiosłarzy i 70 żołnierzy piechoty morskiej; prócz tego 40 pamfyloi (będące mniejszymi wariacjami dromonów), z których 20 miało załogi składające się z 160 ludzi, zaś druga połowa ze 130; do tego 700 Rusów²⁵. Zgromadzono 100 okrętów i 24500 ludzi z samej tylko floty imperialnej. Tem Kibyrriatów wystawił 15 dromonów, na każdym 230 wiosłarzy i 70 żołnierzy piechoty morskiej; prócz tego 16 pamfyloi, 6 z nich miało załogi składające się z 160 ludzi, pozostałe 10 ze 130. Łącznie 6760 ludzi i 31 okrętów²⁶. Strateg Samos dostarczył 10 dromonów i 12 pamfyloi (4 z załogami po 160, 8 po 130 marynarzy), razem 22 okręty i 4680 ludzi²⁷. Tem Aigaion Pelagos przygotował 7 dromonów i 7 pamfyloi

H. Antoniadis-Bibicou, *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du Thème des Caravisiens*, Paris 1966, s. 86–97.

²³ *Fleets, armaments and equipment for dromons, pamfyloi and ousiaka chelendia according to the inventories from the expeditions to Crete of 911 and 949 in the De Ceremoniis Aulae Byzantinae attributed to Constantine VII Porphyrogenetos*, aneks nr 4, cz. A; J. Pryor, E. Jeffreys, *The Age of Dromon*, Leiden 2006, s. 548.

²⁴ *Fleets, armaments and equipment*, cz. A, paragraf 1, s. 548.

²⁵ *Ibidem*, cz. A, 2, s. 548–549.

²⁶ *Ibidem*, cz. A, 3, s. 549.

²⁷ *Ibidem*, cz. A, 4, s. 549.

(3 z załogami po 160 i 4 po 130 marynarzy), łącznie 3100 ludzi i 14 okrętów²⁸. Do tego w wyprawie wziąć udział miało 10 dromonów temu Hallas oraz 5087 Mardaitów²⁹. Faktycznie zatem przygotowana do działań flota Bizantyńczyków liczyła łącznie 112 dromonów i 75 pamfyloi. Ich załogi stanowiło 34200 wiosłarzy, 7340 żołnierzy piechoty morskiej, a także 700 Rusów wraz z 5087 Mardaitami³⁰. Zdawać się mogło, że podjęty wysiłek i powołanie pod broń niemal wszystkich sił marynarki wojennej Bizancjum przyniesie upragniony sukces. Niestety, tak ambitne plany i przygotowania popsuła nieudolność głównodowodzącego, który nie umiał odzyskać Krety w działaniach na wyspie. Dodatkowo w październiku 912 roku w pobliżu Samos ta ogromna formacja floty bizantyńskiej wpadła w zasadzkę arabskich piratów, którzy niemal całkowicie ją unicestwili, zaś sam Himeriusz cudem przeżył i schronił się w Mitylenie³¹. Powróćmy jednak do relacji zawartej w głównym, badanym źródle autorstwa cesarza Konstantyna.

Najobszerniejszy wątek związany z najwyższą strukturą dowódczą bizantyńskiej floty Porfirogeneta został umieszczony w paragrafie 51 *DAI*. W początkach rządów Leona VI nie było dromonu specjalnie przeznaczonego dla cesarza. Basileus wykorzystywał do podróży morskich barkę (*agrarion*), pomalowaną na szkarłatny kolor³². Konstantyn mówi dalej, że gdy żył jeszcze cesarz Bazyli I (867–886), jego dziadek, miał on podróżować drogą morską do ciepłych wód w Prusie (*Bursie*), a także odbyć żeglugę do mostu w Region, na dromonie, któremu towarzyszył drugi okręt tego typu. Wiosłarze do tych dromonów zostali przeniesieni z cesarskiej barki (*basilicu agrariu*) i marynarzy pochodzących ze Stenon (*Bosforu*). Przy Stenon, według *DAI*, miał znajdować się port, w którym mieściło się dziesięć chelandii również należących do cesarskiej floty³³. Basileus Bazyli, gdy ruszał do Pegai, Hebdomon, Hierai i Bryas, zawsze używał na starą modłę barki (*agrarion*), zaś kiedy udawał się do Prusy i Region, korzystał z dromonu (z floty cesarskiej), któremu towarzyszył drugi, dla arystokratów chcących podróżować z władcą³⁴. Następca Bazylego – Leon VI – postanowił zarzucić całkowicie podróżę barką na korzyść wybudowanego specjalnie na jego potrzeby dromonu, na którym mogło się pomieścić więcej dworzan. Na barce (*agrario*) mogli jedynie mu towarzyszyć drungariusz Vigla, drungariusz

²⁸ Ibidem, cz. A, 5, s. 549–550.

²⁹ Ibidem, cz. A, 6–7, s. 550.

³⁰ Ibidem, cz. A, 7, s. 550.

³¹ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, red. H. Thurn, „CFHB”, Berlin 1973, rozdział 33, s. 191.

³² *DAI*, 51, s. 246–247.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

ploimon, logoteta dromu, hetariarcha, mystik, domestik scholon, parakoimomen, protovestariusz³⁵. Dlatego Leon postanowił zbudować jeden dromon dla siebie, a drugi dla wygody jego dworu. Na tych dwóch okrętach podróżował do Nikomedii, Olimpii i Pyti³⁶. Zaś podczas swojej nieobecności w hippodromie pozostawiał tagme Aritmos do ochrony stolicy.

W tym miejscu warto zatrzymać się na chwilę. Jakim typem jednostek były wspomniane wyżej agrarie? Większość badaczy tłumaczy ten termin jako barkę, ewentualnie małą krytą łódź³⁷. Z danych dostarczonych przez basileusa Konstantyna VII wynika, że owe agrarie służyły do podróży cesarzowi Bazylemu I na krótkim dystansie ze stolicy, głównie na Bosforze i Propontydzie. Pomagały przekraczać cieśninę dzielącą Azję od Europy, jak również przemieszczać się na południe lub północ, na przedmieścia Konstantynopola. Wykorzystywano je także, gdy cesarz chciał przepłynąć się przez Hellespont do Pegai (dzisiejsza Biga, Çanakkale). Jak zatem transportowano owe barki na ten akwen oddzielony od Bosforu Morzem Marmara? W *DAI* autor często wspomina o wioślarzach tych jednostek, zatem z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy przypuszczać, że nie posiadały one żagla, a jedynie napęd wiosłowy. Takimi środkami transportu morskiego da się pływać po rozległych akwenach, wykorzystując do tego celu żeglugę przybrzeżną. Wymaga to jednak wielu przystanków, tak aby wioślarze byli w stanie odpocząć, spożyć posiłek, czy uzupełnić płyny, a co za tym idzie – jest to niezwykle czasochłonne. Ponadto, jak to dobrze zauważył Porfirogeneta, ich rozmiary ograniczały możliwości załadunkowe, dlatego cesarzowi mogła towarzyszyć jedynie niewielka świta, składająca się z najważniejszych urzędników w państwie. Znacznie prostszym rozwiązaniem byłoby posiadanie dromonów, które prócz wiosłowej miały również napęd żaglowy, a co zatem idzie – nie były tak mocno zależne od siły wioślarzy, jak barki. Dromony wykorzystywał już wspomniany wyżej Bazyli I do żeglugi po Morzu Marmara do Bursy. Mogły one zabrać na swoje pokłady znacznie więcej pasażerów i były wygodniejsze dla samego władcy, bowiem na śródkręciu można było rozbić namiot dla niego i jego najbliższych. Syn Bazylego wykorzystywał owe dromony w podobny sposób jak ojciec, kierując się do Nikomedii, czy do ciepłych wód w Pytia Terma (tur. Termal). Posiadanie własnej mikroeskadry barek, do których później Leon VI dołączył owe dwa dromony, wymagało jednakże odpowiedniej osoby, która by

³⁵ Ludzie ci stanowili najważniejszych urzędników państwowych: pełnili funkcje naczelnych dowódców gwardii, sił morskich, wojsk sojusznicznych; sprawowali pieczę nad cesarską administracją, a także komnatami samego władcy.

³⁶ *DAI*, 51, s. 248–249.

³⁷ *Ibidem*. J. Ljubarskij komentarz do A. Комнина, *Алексиада*, вст., пер., коммент. Я. Н. Любарского, Москва 1965, s. 573; H. Ahrweiler, *op. cit.*, s. 184.

tym wszystkim zarządzała i dbała o bezpośrednie bezpieczeństwo panującego. Pamiętajmy, że w czasie morskich podróży cesarz i jego najbliżsi byli narażeni na niebezpieczeństwo potencjalnego zamachu, bowiem nie chroniła ich liczna straż przyboczna. Dlatego załogi oraz obsady wioślarzy musiały składać się z wybranych, doświadczonych i przy tym oddanych cesarzowi osób.

Zdaniem Porfirogenety od niepamiętnych czasów protospatarios fiales³⁸ był przydzielony panującemu. Głównym zadaniem tego urzędnika była kontrola oraz dowództwo nad wioślarzami cesarskich barek (agraria), zarówno czarnej, jak i szkarłatnej³⁹. Nie podlegały mu jednak barki należące do cesarzowej (Augusty), również czarna i szkarłatna, bowiem tymi dysponował eksusiazien trapezes (dosłownie zarządzający stołem Augusty)⁴⁰. Gdy Leon VI zbudował nowe dromony na swoje potrzeby, to także obsady wioślarzy na tych okrętach zostały podporządkowane protospatariuszowi fiales⁴¹. Człowiek ten każdego popołudnia, zgodnie ze starą zasadą, miał przebywać w basenie (zapewne portowym), gdzie rozstrzygał sprawy wynikłe między wioślarzami, którzy mu podlegali, zarówno dromonów, jak i barek. Wyłączeni spod jego jurysdykcji byli jednak wioślarze z barek należących do cesarzowej, którzy podlegali zarządcy jej stołu⁴². Za panowania Leona VI protospatariuszem fiales był Jan Talason, następnie Podaron, zaś po nim Leon Armeńczyk, ojciec protospatariusza Arseniusa. Protospatariusz Podaron i Leon Armeńczyk byli pierwszymi wioślarzami (protelatai gegonasin) drungariusza ploimu Nasara, którzy awansowali za panowania Bazylego I i zostali przeniesieni z floty do obsługi cesarskich barek (agraria)⁴³. Po przejściu władzy przez Leona VI i wybudowaniu przez tego władcę dromonów, obaj zostali sternikami (protokarabus) nowych jednostek⁴⁴. Gdy zaś doszło do konfliktu morskiego (mowa tu o walkach z piratami muzułmańskimi), cesarz uzbroił marynarzy swoich dromonów (dał im skórzane pancerze, tarcze i kolczugi) i wyposażył w sprzęt niezbędny do prowadzenia walki na morzu, po czym przekazał ich pod dowództwo Eustachego drungriusza

³⁸ Termin fiales można tłumaczyć jako basen lub zbiornik na wodę. E. A. Sophocles, *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, New York 1900, s. 1139. Na temat tej rangi zob. również: A. Vogt, *Le protospathaire de la phiale et la marine byzantine*, „Échos d'Orient”, 1941, t. 39, z. 199, s. 328–332; A. Kazdan, *Prōtospatharios tes Phiales*, [w:] ODB, t. 3, s. 1748.

³⁹ DAI, 51, s. 248–249.

⁴⁰ Człowiek ten zajmował się zaopatrzeniem prywatnego dworu cesarzowej.

⁴¹ DAI, 51, s. 248–249.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, s. 250–251.

ploimon, który włączył ich do cesarskiej floty (basiliku stolu)⁴⁵. Miejsce przywódcy na cesarskich dromonach zajął Michał starszy, który był w tym czasie głównym wiosłarzem, zaś zwykłych wiosłarzy zastąpili ludzie pochodzący ze Stenon (żyjący nad Bosforem). Po powrocie z kampanii wojennej, zarówno dowódcy, jak i obsady wiosłarskie zostały przywrócone na swoje wcześniejsze stanowiska. Podoron wykazał się ogromną dzielnością i wiernością cesarzowi, co nie umknęło dowódcy floty Eustachemu, który zasugerował cesarzowi, aby temu człowiekowi powierzył rangę protospatariusza tes fiales⁴⁶. Ponieważ Podoron był niepiśmienny, w jego sprawach sędowniczych towarzyszył mu zawsze sędzia z hippodromu, z którym wspólnie osądzał wiosłarzy. Podoron i Leon Armeńczyk również zostali obdarzeni stopniem topoteretas tu basiliku ploimu (zarządcami floty cesarskiej)⁴⁷. Na miejsce sternika jednego ze swoich dromonów wprowadził cesarz wspomnianego wyżej Michała, pierwszego wiosłarza⁴⁸. Drugim dromonem miał sterować kolejny Michał, zwany Barkalas, który wcześniej służył jako naczelnny wiosłarz we flocie cesarskiej na okręcie drungariusza Eustachego i przewoził wraz z nim Turków (Węgrów) do walki z Symeonem (893–927).

W *DAI* autor podaje nawet szczegóły awansu Barkalasa. Gdy władca Bułgarii dowiedział się, że flota z Turkami przybyła nad rzekę (zapewne Porfirogeneta miał na myśli Dunaj), zbudował specjalne osłony i wiklinowe ogrodzenia, tak aby Turkowie nie mogli dostać się na drugi brzeg⁴⁹. Barkalas wraz z dwoma innymi marynarzami uzbroił się w miecze i tarczę, po czym spuszczać się z okrętu, wyciął dla Turków przejścia w tych przeszkodach. Wzbudził tym ich podziw, zaś za swoją odwagę został postawiony na czele sterów drugiego cesarskiego dromonu⁵⁰.

Gdy Leon Armeńczyk zmarł, strategiem temu Kibyriatów został Podoron⁵¹. Konstantyn Porfirogeneta wspomina dalej, że gdy Podoron stał się topoteretem floty, nowym protospatariuszem fiales został Teofilakt Bimibilidis, bratanek protospatariusza Jana Talassona, który tę funkcję pełnił jeszcze w pierwszych

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem; A. Vogt, op. cit., s. 330.

⁴⁷ Topoteretai ploimon to zastępca głównodowodzącego floty. H. Ahrweiler, op. cit., s. 119. W hierarchii rang na dworze bizantyńskim spisanej w *Taktikionie eskurijskim* topoteretai ploimon stał dość nisko. N. Oikonomides, *Les Listes de préséance Byzantines des IX et X siècles*, Paris 1972, s. 272–273.

⁴⁸ Michał już za panowania Bazylego I pełnił funkcję drugiego wiosłarza. *DAI*, 51, s. 250–251.

⁴⁹ Ibidem, s. 250–253.

⁵⁰ Ibidem, s. 252–253.

⁵¹ Ibidem; A. Vogt, op. cit., s. 330.

latach panowania autora *DAI*. Po śmierci Teofilakta, wspomniany wyżej Michał starszy został nowym protospatariuszem *fiales*. Porfirogeneta wspomina go z sentymentem, jako dobrego człowieka, potrafiącego odpowiednio motywować swoich wioślarzy, jak również wydawać właściwe polecenia sternikom, tak aby potrafili skutecznie pływać pod wiatr⁵². Gdy Michał zmarł, jego miejsce zajął jego zięć – Teodotus, który był początkowo głównym wioślarzem, później sternikiem, prócz tego przeszedł całą drabinę rang od *candidata*, poprzez *stratora*, *spatariusza*, *spatarocandidata*, *protospatariusza*, aby wreszcie stać się *protospatariuszem fiales*⁵³. Porfirogeneta wspomina dalej, że zgodnie ze starym prawem sternik cesarza (*protokarabos tu basileos*) nie powinien być nigdy u honorowanym rangą *protospatariusza*, ani nawet *spatarocandidata*, lecz jedynie stopniem *candidata*, *stratora*, a najczęściej *spatariusza*⁵⁴. Za panowania cesarza Leona ów Michał (starszy) został *spatariuszem*, a później *spatarocandidatem*. W dzieciństwie Porfirogenety sternicy otrzymali rangę *spatarocandidata*, podczas gdy Michał *protospatariusza*. Po przejęciu władzy przez Romana I, Teodotus został przez niego pozbawiony swojej pozycji i wysłany do klasztoru. Drugiego ze sterników – Konstancyne Loricatusa – Roman pozostawił na swoim stanowisku, bowiem ten przyrzekł mu wierność. Uczynił go też w dalszym toku swoich rządów *spatarocandidatem*, a później *protospatariuszem fiales*⁵⁵. Loricatus zwrócił uwagę Romana również na problem zależności zwierzchniej barek należących do cesarskiej. Ówczesny zarządca stołu Augusty – Teofilakt, zdaniem Loricatusa, był przede wszystkim oddany swoim dobroczyńcom, szczególnie cesarskiej, dlatego mógł zwiść podległych mu wioślarzy, a nawet marynarzy z cesarskich *dromonów*, aby ci wystąpili przeciwko osobie *basileusa*. Ponadto *protospatariusz* podkreślił, że nie ma potrzeby, aby ludzie obsługujący barki znajdujące się w jednym porcie byli rozdzieleni między dwóch dowódców⁵⁶. Roman I posłuchał tej rady i przekazał pod jego komendę również barki należące do cesarskiej. I od tego momentu stało się prawem, że sternik cesarskiego *dromonu* (*protokarabon basiliku dromoniu*) stał na czele wszystkich wioślarzy z *dromonów* i barek cesarskiej oraz pełnił funkcję *protospatariusza fiales*⁵⁷.

⁵² *DAI*, 51, s. 252–253.

⁵³ Wszystkie te tytuły związane były z hierarchią dowódczą cesarskiej gwardii i przedstawiono je w kolejności starszeństwa. Nadawano je zasłużonym gwardzistom i dowódcom, aby ich uhonorować za oddaną służbę.

⁵⁴ *DAI*, 51, s. 252–255.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 254–255.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*.

Konstantyn Porfirogenta pozostawił w swym dziele te unikatowe informacje, które możemy odnieść do struktury najwyższej kadry bizantyńskiej floty na początku X wieku. Panowanie jego ojca Leona VI było przełomem, pełnym zmian na tym polu. Przede wszystkim umocnieniu uległa pozycja drungariusza floty cesarskiej, który na krótko w swoich rękach skupił nawet dowództwo nad Kibyrriotami i Mardaitami, nastąpiła również kolejna ewolucja w wykorzystywaniu przez rodzinę panującą jednostek pływających do swoich potrzeb. Podobne zjawisko dotyczyło także protospatariusza *fales*. W *DAI* wymienia się aż siedem osób noszących tę rangę. Niemal wszyscy rozpoczęli swoją karierę od służby we flocie cesarskiej, gdzie pełnili różne zadania. Najpopularniejszym stopniem awansu była służba sternika (protokarabiusza), najczęściej na okręcie flagowym drungariusza floty. Nim jednak zostawali sternikami, najczęściej pełnili funkcje pierwszego i drugiego wiosłarza, czyli osób, które narzucały tempo wiosłowania pozostałym członkom obsady. Było to ważne stanowisko, które można porównać z tytułem podoficerskim *mata*, stosowanym na pokładach okrętów i galer epoki nowożytniej. Taki specjalista oraz jednocześnie wiosłarz musiał dostosować prędkość wiosłowania do warunków pogodowych i stanu morza. Bizantyńczycy od momentu zastosowania miotaczy z ogniem greckim i odejścia od metody walki bezpośredniej przez taranowanie zarzucili komendy sygnałowe wydawane przy pomocy bębnow. Ich dromony miały atakować przeciwnika z zaskoczenia, a dźwięki wydawane przez te instrumenty mogły zdradzić wrogom pozycję okrętów. Dlatego zrozumiała zdaje się osoba pierwszego wiosłarza, który miał za zadanie dyktować tempo marszu swoim kolegom. Do jego obowiązków należała również odpowiedzialność za kotwicę, którą trzeba było wyrzucić, podchodząc do kotwiczowiska, tym bardziej, że miejsc pozbawionych dogodnych portów na akwenach należących do Bizancjum nie brakowało w średniowieczu. Przejście do stopnia sternika wymagało już jednak większych umiejętności, a przede wszystkim wiedzy, którą często ludzie ci zdobywali empirycznie, gdyż wielu, tak jak Podaron, nie potrafiło czytać i pisać. Tylko naprawdę doświadczony wiarus mógł trafić do obsługi barek cesarskich, a później na pokłady dromonów należących do osoby panującego. Taka służba poza gratyfikacjami pieniężnymi oznaczała również awans społeczny, a co za tym idzie – także miejsce na dworze cesarskim. Po wysłużeniu swoich lat w ramach obsad wiosłarskich cesarskich galer, szczytem kariery zawodowej dla tych ludzi była ranga protospatariuszas *fales*, a niektórym udawało się zejść jeszcze wyżej i osiągnąć stopień *topoteretasa basiliku ploimu* (Podaron i Leon Armeńczyk). Z tego stanowiska była już krótka droga, aby zostać strategiem Kibyrriatów, co również udowodnił Podaron, który awansował na ten urząd. Bez wątpienia

ludzie ci awans osiągnęli w wieku dojrzałym, o czym może również świadczyć przydomek Michała-starszego, co podkreśla też *DAI*, gdy Porfirogenta opisuje swoje relacje osobiste ze wspomnianym wyżej protospatariuszem. Ludzie ci byli bardzo oddani dynastii panującej (z wyjątkiem *Loricatusa*, który przeszedł na stronę Romana Lekapena), dlatego też zarówno *basileus*, jak i *Augusta* mogli liczyć na poparcie z ich strony, a ci stanowili część ich dworskiej koterii.

Eskadra pracująca dla cesarza, składająca się z dwóch barek i dwóch dromonów, była swoistego rodzaju kuźnią kadr dla bizantyńskich sił morskich. Fakt, o którym wspomina *DAI*, że Leon VI uzbroił swoich wioślarzy i oddał ich pod komendę Eustachego, drungariusza floty, sugeruje, iż można ich było wykorzystać także jako piechotę morską. Tej formacji zawsze Bizantyńczykom brakowało, dlatego Mardaici z Attali z racji swojej waleczności stanowi jej doskonały substytut i dysponowali własnymi okrętami. Ile zatem mogło być wioślarzy i marynarzy cesarskich barek i dromonów? Biorąc pod uwagę szczegóły zawarte u Porfirogenety, który wspomina, że na barkach było ciasno, możemy przypuszczać, iż na agrariach było w granicach 50 wioślarzy (po jednym rzędzie 25 wiosł z każdej strony), podczas gdy większe dromony miały 100 do 200 wioślarzy (jako dwurzędowce były zdadne również do transportu większej liczby pasażerów). Do tego musimy doliczyć jeszcze dwie barki należące do cesarzowej, które były podobnych rozmiarów jak te przeznaczone dla *basileusa*. Biorąc pod uwagę te dane, należy przyznać, że do obsługi bezpośrednich potrzeb transportowych cesarza na morzu musiało być oddelegowane ok. 1000–1500 osób. Nie wiemy niestety, gdzie znajdowały się koszary tych ludzi i wspomniany basen portowy, w którym miały stacjonować jednostki. Czy było to w pobliżu Boukoleonu? Tej możliwości nie da się wykluczyć, lecz nie mamy na nią wystarczających dowodów. Pamiętać należy, że Boukoleon znajdował się nad Morzem Marmara, na południe od hippodromu, a w pobliżu portu Juliana oraz znajdującej się na wschodzie latarni morskiej. W czasach Leona VI przy pałacu znajdował się mały basen portowy zdolny pomieścić do 10 okrętów/barek⁵⁸. To tłumaczyłoby informacje z *DAI*, gdy do niepiśmiennego Podorona schodził z hippodromu sędzia, który pomagał mu wydawać wyroki. Pozostałości tego basenu portowego związanego z mianem protospatariusza *fiales* można było jeszcze ujrzeć pod koniec XIX wieku. Dzisiaj to miejsce przykryła droga. Czytając relacje Konstantyna Porfirogenety, powinniśmy brać pod rozwagę, że przecież w skład tej eskadry

⁵⁸ W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn d. 17. Jh.*, Tübingen 1977, s. 58, 60, 225, 313; Na temat znaczenia Boukoleonu patrz również: D. Heher, *Der Boukoleonhafen und die angrenzenden Palaststrukturen*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 64 (2014), s. 119–137.

mogły wchodzić także jednostki transportowe niewymienione przez cesarza. Te łodzie pełniły funkcję logistyczną i dostarczały do Boukoleonu oraz pobliskiego Wielkiego Pałacu różnego rodzaju zaopatrzenie. Sam fakt, podlegania zarządcy stołu barek należących do cesarzowej wskazuje na to, że możemy mieć rację i w porcie Boukoleonu toczyło się normalne życie portowe, ukierunkowane jednak ściśle na potrzeby dworu cesarskiego oraz jego mieszkańców. Przez to znaczenie tego zapomnianego portu, ale przede wszystkim protospatariusza tes fiales nie mogło być poślednie, bowiem prócz ochrony życia cesarza w czasie jego podróży oraz selekcji wioślarzy do obsady załóg cesarskiej eskadry, człowiek ten musiał pilnować dostawców zakontraktowanych przez pałac.

Leon VI odpowiedzialny za zmiany w strukturze sił morskich floty cesarskiej zdawał sobie sprawę z faktu, że jest ona źródłem bezpieczeństwa nie tylko jego, ale i całej stolicy. Niestety, nawet nowoczesna flota była słaba, gdy była nieumiejętnie dowodzona. Drungariusz floty Eustachy sprawdził się w czasie operacji transportowo-bojowej na Dunaju, prowadzonej przeciwko Symeonowi (lata 90. IX wieku), o czym częściowo wspominałem już wyżej. W ostatecznym rezultacie dał się jednak wyprowadzić na manowce temu wybitnemu Bułgarowi⁵⁹. Później też w wyprawie przeciwko muzułmańskim piratom nie był w stanie z nimi nawiązać równorzędnej walki, a co gorsza – został przez nich przegoniony aż za Hellespont i zdał dowództwo na ręce Himeriusza. Ten także nie dał rady powstrzymać zuchwałych morskich rabusiów i zablokować ich drogi do największego triumfu, jakim było zdobycie Tesalonik⁶⁰. Nie lepiej mu poszło w momencie, w którym podjął się odzyskania Krety. Mimo dysponowania niemal całą flotą, jaką Bizancjum było w stanie wystawić w tym czasie, nie sprostał wrogom. Bitwa, którą stoczył w pobliżu Samos, przyniosła jednak korzyści w przyszłości. Jej świadkiem, a być może i uczestnikiem, był przyszły cesarz – Roman Lekapenos, który w trakcie starcia pełnił funkcję stratega tej ważnej wyspy⁶¹. W przeciwieństwie do swego przełożonego, który okazał się niekompetentny, Roman sprawdził się na powierzonym mu stanowisku, dzięki czemu awansował na drungariusza ploimon i wziął przy tym ster floty w swoje ręce⁶². Gdy powierzono mu za zadanie przewieźć Pieczyngów przez Dunaj, aby ci wsparli działania Bizantyńczyków wymierzone w Symeona, na czele mary-

⁵⁹ *Ioannis Scylitzae*, 12, s. 176–177.

⁶⁰ *Ibidem*, 23, s. 182–183; J. Kaminiates, *The Capture of Thessaloniki*, red. D. Frendao, A. Fotiou, Perth 2000, s. 9–130; W. A. Farag, *Some Remarks on Leo of Tripoli's Attack on Thessaloniki in 904 A.D.*, „Byzantinische Zeitschrift”, 1989, t. 82, s. 133–139; V. Christides, *Once again Kaminiates' Capture of Thessaloniki*, „Byzantinische Zeitschrift”, 1981, t. 74, s. 7–10.

⁶¹ *Ioannis Scylitzae*, 33, s. 191.

⁶² *Ibidem*, 9, s. 204.

narki wojennej skierował się na stolicę i zwycięsko dla siebie zakończył wojnę domową, poprzez małżeństwo młodego Konstantyna Porfirogenetę ze swoją córką Heleną⁶³. Przejęcie władzy przez cesarza Romana wiązało się ze zmianami w eskadrze cesarskiej, które przeprowadził zgodnie z wytycznymi zasugerowanymi mu przez Konstantyna Loricatusa, który podporządkował sobie potencjalny wywrotowy odłam tej formacji pracujący dla Augusty.

Konstantyn Porfirogeneta jeśli nie był naocznym świadkiem opisywanych przez siebie w *DAI* wydarzeń dotyczących panowania Romana I, musiał je znać z przekazu swego teścia oraz ludzi z jego otoczenia. To zapewne od nich czerpał niezbędną wiedzę fachową dotyczącą zarówno struktur kadr dowódczych bizantyńskiej floty, jak i jednostek pływających podległych jej, którą konfrontował następnie z dokumentami znajdującymi się w kancelarii cesarskiej, pozostawionym przez jego poprzedników z dynastii macedońskiej. Dzięki przekazanim przez niego informacjom, wiemy jacy ludzie dbali o morskie granice Bizancjum na przełomie IX i X w., a także mieli realny wpływ na bezpieczeństwo osobiste samych cesarzy.

Lista dowódców bizantyńskiej floty przełomu IX/X wieku według *DAI*.

Drungariusze floty:

1. Nasar, za panowania Bazylego I.
2. Eustachy, protospatariusz, asekretis a potem drungariusz ploimon, za panowania Leona VI (ok. 903/904 zrzeka się swoich kompetencji na korzyść Himeriusza).
3. Konstantyn patrycjusz, za panowania Romana I.

Katepanowie Mardaitów:

1. Stauracius Platys, za panowania Leona VI.
2. Abercius, za panowania Aleksandra I.

Strategowie temu Kibyrriatów:

1. Eustachy, protospatariusz, asekretis a potem drungariusz ploimon, za panowania Leona VI.
2. Podaron, za panowania Leona VI.
3. Niketas, za panowania Aleksandra I.

Topoteretas basiliku ploimu:

1. Podaron, za panowania Leona VI.
2. Leon Armeńczyk, za panowania Leona VI.

⁶³ Ibidem, 12, s. 209.

Protospatariusz fiales:

1. Jan Talasson, za panowania Leona VI.
2. Podaron, za panowania Leona VI.
3. Leon Armeńczyk, za panowania Leona VI.
4. Teofilakt Bimibilidis, bratanek protospatariusza Jana Talassona, za panowania Leona I, Aleksandra i regencji nad Konstantynem Porfirogenetą.
5. Michał starszy, za regencji nad Konstantynem Porfirogenetą.
6. Teodotus, za panowania Romana I.
7. Konstantyn Loricatus, za panowania Romana I.

**CONSTANTIONS PORPHYROGENETOS DE ADMINISTRANDO
IMPERIO ABOUT THE STRUCTURE OF THE SUPREME COMMAND
OF THE BYZANTINE FLEET IN THE FIRST HALF
OF THE X CENTURY**

The work of Emperor Constantinos Porphyrogenetos *De Administrando Imperio* is an extremely important source for the history of Central and East Europe. We find that, it also provides information about top executives, commanding the naval forces of the Byzantine Empire, at the turn of the ninth and tenth centuries. Based on data contained in the *DAI*, we are able to trace the facts concerning the actions of people associated with the Byzantine Navy at the beginning of the reign of the Macedonian dynasty, as well as in which kind of ships and boats was equipped the squadron of Navy subordinate to the emperors.

Bibliografia:

Źródła:

- Constantine VII, *Three treatises on Imperial military expeditions*, red. tr. J. F. Haldon, „Corpus fontium historiae byzantinae”, t. 28, Series Vindoboniensis, Vienna 1990.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, red. G. Moravcsik, tr. R. J. H. Jenkins, Washington 1993.
- Constantin Porphyrogénète, *Le livre des cérémonies*, texte traduit par A. Vogt, Paris 1967, t. 1–4.
- Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum*, red. H. Thurn, „Corpus fontium historiae byzantinae”, Berlin 1973.
- Kaminiates J., *The Capture of Thessaloniki*, red. D. Frendao, A. Fotiou, Perth 2000.
- Комнина А., *Алексиада*, вст., пер., коммент. Я. Н. Любарского, Москва 1965.
- Oikonomides N., *Les Listes de préséance Byzantines des IX et X siècles*, Paris 1972.
- Pryor J., Jeffreys E., *The Age of Dromon*, Leiden 2006. *Fleets, armaments, and equipment for dromons, pamfyloi and ousiaka chelendia according to the inventories from the expeditions to Crete of 911 and 949 in the De Ceremoniis Aulae Byzantinae attributed to Constantine VII Porphyrogenetos*, cz. A, aneks nr 4.
- Vom Bauernhof auf den Kaiserthron: Das Leben des Kaisers Basileios I., des Begründers der makedon. Dynastie. Beschrieben von seinem Enkel, dem Kaiser Konstantinos VII. Porphyrogenetos*, Übers., eingel. u. erkl. L. Breyer, Graz–Wien–Köln 1981.

Opracowania:

- Ahrweiler H., *Byzance et la mer*, Paris 1966.
- Antoniadis-Bibicou H., *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du Thème des Caravisiens*, Paris 1966.
- Baranowski B., Baranowski K., *Historia Gruzji*, Warszawa–Wrocław 1987.
- Christides V., *Once again Caminiates Capture of Thessaloniki*, „Byzantinische Zeitschrift”, 1981, t. 74.
- Dzino D., *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden–Boston 2010.
- Farag W. A., *Some Remarks on Leo of Tripoli's Attack on Thessaloniki in 904 A.D.*, „Byzantinische Zeitschrift”, 1989, t. 82.
- Guilland R., *Études de titulature et de prosopographie byzantines: Drongarie de la flotte, Duc de la flotte, Mégaduc*, „Byzantinische Zeitschrift”, 1951, t. 44.
- Guilland R., *Recherches sur les institutions byzantines*, Berlin–Amsterdam 1967.
- Heher D., *Der Boukoleonhafen und die angrenzenden Palaststrukturen*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 64 (2014), s. 119–137.
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 1984.
- Kazdan A., *De Administrando Imperio*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, red. A. Kazdan, t. 1, New York–Oxford 1991.
- Kazdan A., *Prōtospatharios tes Phiales*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, red. A. Kazdan, t. 3, New York–Oxford, 1991.
- Kazdan A., Cutler A., *Constantine VII Porphyrogenetos*, [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, red. A. Kazdan, t. 1, New York–Oxford 1991.
- Манандян Я. А., *О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен*, Ереван 1954.
- Müller-Wiener W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn d. 17. Jh.*, Tübingen 1977.
- Savvides A., *The Secular Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of the Carabisians/Cibyrraeots*, „Byzantinoslavica”, 1998, t. 59.
- Sophocles E. A., *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, New York 1900.
- Stephenson P., *Byzantium's Balkans Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2000.
- Toth S., *The territories of the Hungarian tribal federation around 950 (some observations on Constantine VII's „Tourkia”)*, [w:] *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453: Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996 (1999).
- Vogt A., *Le protospathaire de la phiale et la marine byzantine*, „Échos d'Orient”, 1941, t. 39, z. 199.

